

Γεωγραφίες

Αρ. 25 (2015)

Γεωγραφίες, Τεύχος 25, 2015

**ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΑΓΡΟΤΡΟΦΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΝΕΕΣ
ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΕΣ ΕΤΑΙΡΙΚΟΤΗΤΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΠΟΛΗΣ
ΚΑΙ ΥΠΑΙΘΡΟΥ. ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ
ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΟΜΕΝΗ ΓΕΩΡΓΙΑ**

Θ. Ανθοπούλου, Μ. Παρταλίδου

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΑΓΡΟΤΡΟΦΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΕΣ ΕΤΑΙΡΙΚΟΤΗΤΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΥΠΑΙΘΡΟΥ. ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΟΜΕΝΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Θ. Ανθοπούλου* και Μ. Παρταλίδου**

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια οι εντεινόμενες ανησυχίες διεθνώς σχετικά με τους διατροφικούς κινδύνους, το περιβάλλον και την επισιτιστική ασφάλεια αναδεικνύουν νέες εναλλακτικές και κοινωνικά καινοτόμες μορφές οργάνωσης της αγροδιατροφικής αλυσίδας. Η Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία αποτελεί μια εναλλακτική μορφή παραγωγής και οργάνωσης δικτύων διανομής τροφίμων, χωρίς ενδιάμεσους, στη βάση συνεργασίας μεταξύ παραγωγού (ή ομάδας παραγωγών) και ομάδας καταναλωτών γειτονικής περιοχής. Πρόκειται για σύστημα εβδομαδιαίας διανομής καλαθιού στα μέλη τοπικής κοινότητας καταναλωτών που περιλαμβάνει φρέσκα, εποχικά και βιολογικά λαχανικά, βάσει εκατέρωθεν συμφωνίας επ' ωφελεία και των δύο συμβαλλομένων. Στην Ελλάδα ανακαλύπτεται πολύ όψιμα. Μόλις το 2012, εν μέσω οικονομικής κρίσης, οργανώνεται το πρώτο δίκτυο παραγωγών-καταναλωτών στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας και ουσιαστικά εισάγεται η έννοια της ΚΥΓ στην επιστημονική συζήτηση και τον δημόσιο λόγο γενικότερα. Στο άρθρο αυτό διερευνούμε το φαινόμενο μέσω βιβλιογραφικής επισκόπησης και αξιοποίησης στοιχείων επιτόπιας έρευνας σε παραγωγούς, καταναλωτές και συντονιστές ομάδων ΚΥΓ σε γειτονίες της ευρύτερης περιοχής των Αθηνών.

Alternative Food Networks and novel solidarity partnerships between the urban and the rural. Pondering on Community Supported Agriculture

Anthopoulos Th., Partalidou M.

Abstract

Contemporary concerns over nutritional risks, environmental degradation and food security pose great challenges making imperative the emergence of alternative forms of governance alongside the food chain. Community Supported Agriculture is an Alternative Food Network considered to be the antipode of today's globalized system, supporting ethical collaboration, on the principles of short supply chains, between a small farmer (or a group of farmers) and a group of urban dwellers in a close proximity to the farm. It takes the form of a weekly distribution box-basket scheme with fresh, seasonal and often organic fruits and vegetables. In Greece CSA is rather novel. Only after 2012, amidst the economic crisis the first solidarity network between farmers and consumers was established in the metropolitan area of Athens. In this paper we ponder on CSA by reviewing the literature and by drawing on in depth interviews with farmers, consumers-urban dwellers and key informants- organizers.

* Αν.Καθ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, e-mail: antho@panteion.gr

** Επικ. Καθ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Γεωπονίας, Τομέας Αγροτικής Οικονομίας, e-mail: parmar@agro.auth.gr

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια οι εντεινόμενες ανησυχίες σχετικά με τους διατροφικούς κινδύνους, τη δημόσια υγεία και το περιβάλλον, που απορρέουν από το παραγωγιστικό¹ μοντέλο της γεωργίας και τη βιομηχανική παραγωγή τροφίμων, επισημαίνουν το αυξανόμενο κοινωνικό αίτημα για ασφαλή τρόφιμα, ορθές γεωργικές πρακτικές και (επαν)ανάκτηση της σχέσης μας με την τροφή και τις διαιτητικές κουλτούρες. Οι καταναλωτές επιζητούν να γνωρίζουν από πού προέρχονται τα τρόφιμα, πώς έχουν παραχθεί και μεταποιηθεί και πόση απόσταση διανύουν μέχρι να φτάσουν στο τραπέζι τους. Προς τούτο, στρέφονται ολοένα και περισσότερο προς τα τοπικά τρόφιμα και τα εναλλακτικά δίκτυα παραγωγής και διανομής τροφίμων έναντι των κυρίαρχων «παγκόσμιων προϊόντων» και των διαιτητικών προτύπων του «γρήγορου» φαγητού που προτείνουν οι μεγάλες αγροβιομηχανίες και οι αλυσίδες σούπερ μάρκετ διεθνώς.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μια πλούσια βιβλιογραφία καταγράφει στις δυτικές κοινωνίες την «ποιοτική στροφή της κατανάλωσης» (Murdoch *et al.* 2000, Goodman 2003) και νέους τύπους συνεργασίας καταναλωτή- παραγωγού στο πλαίσιο Εναλλακτικών Αγροτροφικών Δικτύων (Alternative Food Networks), όπου οι καταναλωτές παίζουν ενεργό ρόλο στη λειτουργία τους (Ανθοπούλου και Muchnik 2013, Ilbery και Knafsey 1998, Muchnik 2010, Jarosz 2008, Tregear 2011, Renting *et al.* 2003, Weatherell *et al.* 2003, Whatmore *et al.* 2003). Τοπικά προϊόντα, γεωγραφικές ενδείξεις, βιολογική παραγωγή, κριτική κατανάλωση, αλληλέγγυο εμπόριο, τοπικοποιημένες και βραχείες αλυσίδες τροφικού εφοδιασμού αποτελούν βασικά ερείσματα που ενεργοποιούν και εδραιώνουν στον χρόνο εναλλακτικά και τοπικά αγροτροφικά συστήματα, αγορές και δίκτυα καταναλωτών-παραγωγών. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε την Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία (Community Supported Agriculture), τις Αγορές Γεωργών (Farmers' Markets) και τους Αστικούς Κοινοτικούς Λαχανόκηπους (Urban Community Gardens). Και ενώ αρχικά το ερευνητικό ενδιαφέρον εστίαζε στο ρόλο των παραγωγών και στη συμβολή των εναλλακτικών δικτύων στη βιώσιμη αγροτική ανάπτυξη (διαφοροποίηση της εκμετάλλευσης, τοπικά προστιθέμενες αξίες, κ.λπ.), πρόσφατα το ενδιαφέρον αυτό παρατηρούμε ότι μετατοπίζεται στην οπτική της βιώσιμης κατανάλωσης, δίνοντας έμφαση στα κοινω-

νικά κινήματα και τους εναλλακτικούς οικονομικούς χώρους και στους τρόπους με τους οποίους μπορούν να μετασχηματίσουν τις δομές και την οργάνωση των αγροτροφικών συστημάτων (Renting *et al.* 2012).

Στο πλαίσιο αυτό, η Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία (ΚΥΓ) αποτελεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα οργάνωσης των τοπικών συστημάτων γεωργικής παραγωγής και διακίνησης των προϊόντων στην αγορά, χωρίς ενδιάμεσους εμπόρους, καθιερώνοντας μια νέα γεωγραφία των τροφίμων στη βάση της εδαφικής εγγύτητας. Ο παραγωγός προμηθεύει απευθείας τον καταναλωτή της κοντινής πόλης με εβδομαδιαίο καλάθι φρέσκων, εποχικών και βιολογικών κηπευτικών (και άλλων διαθέσιμων προϊόντων της εκμετάλλευσης) βάσει εκατέρωθεν συμφωνίας. Τα δύο μέρη (γεωργός και καταναλωτές) συμφωνούν σχετικά με την ποικιλία, την ποσότητα και το κόστος του καλάθιού, με στόχο τις δίκαιες τιμές και μια ανταλλαγή επ' ωφελεία και των δύο. Ειδικά δε όταν υπάρχει προπληρωμή της συμφωνίας του καλάθιού, ο παραγωγός εξασφαλίζει με την έναρξη της καλλιεργητικής περιόδου την αγορά του και το αρχικό του κεφάλαιο. Ο καταναλωτής, από την πλευρά του, εξασφαλίζει φρέσκα και ποιοτικά τρόφιμα σε προσιτή τιμή (πολύ χαμηλότερη τις περισσότερες φορές από άλλα σημεία της αγοράς). Συνεκτικά στοιχεία στη λειτουργία της συνεργασίας αυτής είναι η δημιουργία μιας κοινότητας, η αμοιβαία εμπιστοσύνη, καθώς και κοινές ιδεολογίες και αντιλήψεις που μοιράζονται παραγωγοί και καταναλωτές απέναντι στη συμβατική γεωργία και το παγκόσμιο σύστημα τροφίμων. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζονται οικολογικά υπεύθυνες γεωργικές πρακτικές που σέβονται το περιβάλλον (βιολογική παραγωγή, μείωση τροφομιλιών), τη βιοποικιλότητα (τοπικοί παραδοσιακοί σπόροι) και τις τοπικές διαιτητικές κουλτούρες και γαστρονομίες (τοπικά παραδοσιακά τρόφιμα). Κατ' αυτήν την έννοια η κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία (επανα)τοποθετεί τη γεωργία στη φυσική της θέση, δηλαδή μια γεωργία που ξαναβρίσκει τους δεσμούς της με τον τόπο παραγωγής (φυσικοί, ανθρώπινοι και πολιτισμικοί πόροι) και τις τοπικές κοινότητες (οργάνωση συλλογικότητας, δικτύωση).

Στην Ελλάδα η Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία ως ένα εναλλακτικό πρότυπο παραγωγής, διακίνησης και κατανάλωσης τροφίμων και μια νέα πρακτική για παραγωγούς και καταναλωτές ανακαλύπτεται πολύ όψιμα. Μόλις το 2012 οργανώνεται το πρώτο δίκτυο

παραγωγών-καταναλωτών στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας και ουσιαστικά εισάγεται η έννοια της ΚΥΓ στην επιστημονική συζήτηση και τον δημόσιο λόγο γενικότερα. Φαίνεται πώς με το βάθεμα της οικονομικής κρίσης, που πλήττει με δραματικό τρόπο τόσο τα αστικά νοικοκυριά, προτρέποντάς τα σε επαναπροσδιορισμό του «οικογενειακού καλαθιού», όσο και τα αγροτικά νοικοκυριά τα οποία αναζητούν βιώσιμες παραγωγικές προοπτικές για τη γεωργική τους εκμετάλλευση, αναδύονται νέοι τύποι παραγωγής και διάθεσης αγροτροφικών προϊόντων και νέες διαδικασίες αλληλεπίδρασης πόλης-υπαίθρου χωρίς τη διαμεσολάβηση οιασδήποτε υφής μεσαζόντων που διαμορφώνουν τις αγορές και τα καταναλωτικά πρότυπα (αγροβιομηχανίες, χονδρέμποροι, ΜΜΕ, αλυσίδες σούπερ μάρκετ, κ.λπ.). Η ανάδυση πρωτοβουλιών ΚΥΓ και η διακίνηση των πρώτων καλαθιών σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, έστω και σε πρωτόλειες ακόμα μορφές με διαφοροποιημένους όρους και συμφωνίες, επισημαίνουν μεταξύ άλλων την ανάγκη των καταναλωτών να επαναπροσδιορίσουν τη διατροφική τους ταυτότητα και τη σχέση τους με τον αγροτικό χώρο και τη γεωργική γη.

Στο άρθρο αυτό διερευνούμε αρχικά μέσω βιβλιογραφικής επισκόπησης την ΚΥΓ ως μια σχετικά νέα μορφή κοινωνικής γεωργίας σε διεθνές επίπεδο. Στη συνέχεια προβαίνουμε σε μια πρώτη αποτύπωση του φαινομένου στην Ελλάδα μέσα από την αξιοποίηση στοιχείων επιτόπιας έρευνας σε παραγωγούς, καταναλωτές και συντονιστές ομάδων ΚΥΓ σε γειτονιές της ευρύτερης περιοχής των Αθηνών.

Διερευνώντας την Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία.

Η Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία (Community Supported Agriculture-CSA) αποτελεί μία εναλλακτική μορφή γεωργικής παραγωγής και οργάνωσης των δικτύων διανομής τροφίμου, χωρίς ενδιάμεσους εμπόρους, στη βάση της συνεργασίας μεταξύ ενός παραγωγού (ή ομάδας παραγωγών) και μιας ομάδας καταναλωτών κοντινής σχετικά περιοχής. Πρόκειται για ένα σύστημα εβδομαδιαίας διανομής καλαθιού στα μέλη μιας τοπικής κοινότητας καταναλωτών που περιλαμβάνει φρέσκα, βιολογικά λαχανικά (και τυχόν άλλα διαθέσιμα προϊόντα της γεωργικής εκμετάλλευσης, όπως φρούτα, αυγά, μέλι, πουλερικά, γαλακτοκομικά) (Hayden και Buck 2012, Hinrichs 2000).

Συγκεκριμένα, στην αρχή της κάθε καλλιεργητικής περιόδου (δύο φορές τον χρόνο, πριν τον εαρινό και τον χειμερινό λαχανόκηπο) παραγωγοί και καταναλωτές συζητούν και συναποφασίζουν για το περιεχόμενο και το κόστος του καλαθιού σε δίκαιες τιμές και για τα δύο συμβαλλόμενα μέρη. Στο ίδιο πνεύμα της αλληλέγγυας και συμμετοχικής γεωργίας, οι καταναλωτές προπληρώνουν το σύνολο των εβδομαδιαίων καλαθιών της καλλιεργητικής περιόδου, γεγονός που υποδηλοί ότι γίνονται ενεργοί μέτοχοι του αγροκτήματος κατά την περίοδο αυτή. Από την άλλη, οι αγρότες παραγωγοί δεσμεύονται ότι θα τηρούν το καλλιεργητικό πρόγραμμα, ώστε να συγκομίζουν και διαθέτουν την ποικιλία των προϊόντων στη βάση των συμφωνηθέντων (βιολογική παραγωγή, φρέσκια συγκομιδή, βάρος καλαθιού, τόπος παράδοσης). Πρόκειται εν ολίγοις για έναν ακόμα τύπο βραχείας αλυσίδας εφοδιασμού τροφίμου (short food supply chain), όπου αγρότες και καταναλωτές της πόλης αναπτύσσουν στενή συνεργασία στη βάση αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Σε αντίθεση με τις συμβατικές αγορές ο καταναλωτής συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία παραγωγής και διάθεσης, προσφέροντας εθελοντικά τον χρόνο του την ημέρα της διάθεσης των καλαθιών (Hayden and Buck, 2012) ή συναποφασίζοντας στην αρχή της καλλιεργητικής περιόδου μαζί με τον γεωργό τι θα καλλιεργηθεί (O'Hara and Stagl, 2001). Κατ' αυτόν τον τρόπο οι ευθύνες, οι κίνδυνοι και οι ανταμοιβές της καλλιέργειας μοιράζονται από κοινού. Σε ό, τι αφορά τον παραγωγό, η συμμετοχή σε ένα δίκτυο ΚΥΓ τού εξασφαλίζει εκ των προτέρων την αγορά προσφέροντας χρηματοδοτική ασφάλεια και κεφάλαιο κίνησης κατά την έναρξη της καλλιεργητικής περιόδου, ακόμα και σε δύσκολες συνθήκες (καιρικές, οικονομικές, προσωπικές κ.λπ.).

Πέρα από την οικονομική διάσταση της συναλλαγής, η πρόσωπο-με-πρόσωπο επαφή του παραγωγού με τον καταναλωτή κατά την παράδοση του καλαθιού και η επαφή με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας αναπτύσσει τον κοινοτικό δεσμό. Για κάποιους παραγωγούς η σχέση αυτή δίνει την ικανοποίηση της κοινωνικής αξιοποίησης της εργασίας τους με την έννοια ότι απευθύνονται σε συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων τους οποίους γνωρίζουν και με τους οποίους μοιράζονται κοινές αντιλήψεις και μπορούν ανταλλάξουν εμπειρίες (McLaughlin και Merrett 2002).

Από την άλλη, ο καταναλωτής της πόλης με τη συμμετοχή του στο δίκτυο της ΚΥΓ αποκτά, εκτός από

την άμεση πρόσβαση σε υψηλής διατροφικής και γευστικής ποιότητας τρόφιμα (φρέσκα, εποχικά, βιολογικά, τοπικές παραδοσιακές ποικιλίες κ.λπ.), τη δυνατότητα να ακολουθήσει μια ισορροπημένη διαίτα (πλούσια σε φρέσκα εποχικά λαχανικά), να καλλιεργήσει δεσμούς με την ύπαιθρο και να δράσει ως ενεργός πολίτης αισθανόμενος ότι συμβάλλει με τη στάση του αυτή στη φροντίδα του περιβάλλοντος (βιολογική παραγωγή, μείωση τροφομιλίων, χαμηλότερο οικολογικό αποτύπωμα). Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι σύμφωνα με σχετικές έρευνες σε καταναλωτές ΚΥΓ, οι οικονομικοί λόγοι (προϊόντα ποιότητας σε προσιτή τιμή) δεν φαίνεται να είναι μεταξύ των πρωταρχικών κινήτρων που ωθούν στη συμμετοχή τους στα εναλλακτικά αυτά αγροτροφικά δίκτυα.

Στη βιβλιογραφία σχετικά με την ΚΥΓ και γενικότερα με τα τοπικά αγροτροφικά συστήματα και τις βραχείες αλυσίδες εφοδιασμού, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη συνεισφορά των εμπλεκόμενων καταναλωτών στη διατήρηση της τοπικής οικογενειακής γεωργίας και στη επιβίωση των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Και τούτο επειδή οι πολύ μικρές και μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις δεν μπορούν να ανταγωνιστούν στην αγορά εκείνες που κινούνται στα συμβατικά πλαίσια της παραγωγιστικής γεωργίας και των μεγάλων δικτύων διανομής (οικονομίες κλίμακας- τυποποιημένη ποιότητα) παρά μόνο μέσω «οικονομιών ποιότητας» και διάθεσης του προϊόντος τους σε εξειδικευμένες αγορές καταναλωτών που αναζητούν τοπικά προϊόντα και ιδιότυπες ποιότητες (Allaire 2011, Grey 2000, Hinrichs 2000, McLaughlin και Merrett 2002). Μια συνολική αποτίμηση της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας την αναδεικνύει ως ένα εναλλακτικό αγροτροφικό σύστημα το οποίο είναι «αγκυρωμένο» σε έναν συγκεκριμένο τόπο και το οποίο ενδιαφέρεται να είναι οικονομικά βιώσιμο για τους παραγωγούς και τους καταναλωτές που συμμετέχουν, να χρησιμοποιεί περιβαλλοντικά ορθές πρακτικές παραγωγής και διακίνησης του αγροτροφίμου και να ενισχύει την κοινωνική δικαιοσύνη και τη δημοκρατία για όλα τα μέλη της κοινότητας (Feenstra 1997, Tregear 2011).

Ιστορικά, η κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία θεωρείται ότι έλκει τις ρίζες της από το κίνημα ΤΕΙΚΕΙ¹ στην Ιαπωνία, το οποίο οργανώθηκε στις αρχές του 1970 από μητέρες ανήσυχες για την ποιότητα της τροφής που προσφέρουν στα παιδιά τους και για τους κιν-

δύνους από τη χρήση χημικών εισροών στη γεωργία. Συνασπίστηκαν σε ομάδες, απευθύνθηκαν σε αγρότες και προαγόραζαν μέσω συμβολαίου τα προϊόντα της καλλιεργητικής περιόδου με τον όρο να είναι βιολογικής παραγωγής (Bougherara *et al.*, 2009). Την ίδια εποχή, εμφανίζονται και στην Ευρώπη τα πρώτα δίκτυα καταναλωτών- παραγωγών, ιδιαίτερα στην Ελβετία, την Αυστρία και τη Γερμανία μέσα στο γενικότερο προβληματισμό σχετικά με την ποιότητα των τροφίμων της βιομηχανικής γεωργίας αλλά και την απώλεια γεωργικής γης εξαιτίας της ραγδαίας εξάπλωσης των πόλεων. Αργότερα, στα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι αντιλήψεις και οι πρακτικές αυτές μεταφέρονται στις ΗΠΑ, όπου καθιερώνεται ο όρος της Κοινοτικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας (CSA) ως απάντηση στη σημαντική μείωση του αριθμού των γεωργών, καθώς και στη δυσκολία των κατοίκων των μεγαλουπόλεων, ιδιαίτερα των χαμηλών εισοδημάτων και των ευπαθών ομάδων, να έχουν πρόσβαση σε φρέσκα τρόφιμα και σε υγιεινή διατροφή. Στη Γαλλία τα περίφημα δίκτυα AMAPⁱⁱ (Association pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne), βασικός εκφραστής της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας, ιδρύονται το 2000 προσβλέποντας στη διατήρηση και ενδυνάμωση της οικογενειακής γεωργίας, και στη των μικρών εκμεταλλεύσεων. Το κίνημα της ΚΥΓ ενισχύεται σε όλο τον αναπτυσσόμενο κόσμο καθώς εντείνονται διατροφικοί κίνδυνοι και επιμηκύνεται η αλυσίδα τροφικού εφοδιασμού από τη γεωργική εκμετάλλευση έως το τραπέζι του καταναλωτή.

Σήμερα, σχήματα ΚΥΓ υπάρχουν σε διάφορες παραλλαγές σε ό,τι αφορά τη δομή του δικτύου, τον βαθμό δέσμευσης των μελών, τον τρόπο πληρωμής. Ωστόσο, η κεντρική ιδέα παραμένει η ίδια, δηλαδή μέσα από τη συνεργατική σχέση παραγωγών- καταναλωτών στη βάση μιας συμφωνίας μοιρασμένων κινδύνων και κερδών, οι αγρότες να μπορούν να διασφαλίζουν τους απαραίτητους πόρους για τις φροντίδες της εκμετάλλευσης (και για τη διαβίωσή τους) και οι καταναλωτές τρόφιμα υψηλής ποιότητας σε προσιτές τιμές χωρίς να παρεμβάλλονται μεσάζοντες (Schlicht *et al.* 2014).

Μέσα σε αυτήν την ευελιξία του τρόπου συνεργασίας παραγωγών- καταναλωτών, το προφίλ των εμπλεκόμενων αμφοτέρων των ομάδων και οι προσδοκίες μπορεί να διαφοροποιούνται μέσα στη σφαίρα πάντοτε του εναλλακτικού απέναντι στο συμβατικό. Σε ό,τι

αφορά τους καταναλωτές, ενώ τα κίνητρα δημιουργίας της πρώτης ομάδας ΚΥΓ από τις γυναίκες στην Ιαπωνία αφορούσαν κυρίως την ανάγκη για περιορισμό των φυτοφαρμάκων και άλλων χημικών στα τρόφιμα, διεκδικώντας μια ασφαλή διατροφή για τα παιδιά τους, στις μέρες μας οι προσδοκίες των καταναλωτών είναι περισσότερο σύνθετες και πολυδιάστατες. Συγκεκριμένα, οι βιβλιογραφικές αναφορές συγκλίνουν σε μια συστάδα βασικών κινήτρων φυσικής, κοινωνικής και ηθικής τάξης. Κυρίαρχο στις περισσότερες περιπτώσεις είναι το κίνητρο της υγείας, δηλαδή η πρόσβαση σε φρέσκα, εποχικά, θρεπτικά και ποιοτικά προϊόντα, οργανικής προέλευσης. Ακολουθούν –κατά περίπτωση– η υποστήριξη των τοπικών μικρών γεωργών και της τοπικής οικονομίας, η αυτονομία έναντι των μεγάλων δικτύων διανομής και η προστασία του περιβάλλοντος. Όπως ήδη επισημάνθηκε, οι οικονομικοί λόγοι, δηλαδή η προμήθεια φρέσκων βιολογικών προϊόντων σε πιο πρόσφορη τιμή σε σχέση με τα αντίστοιχα τυποποιημένα του λιανικού εμπορίου, δεν φαίνεται να αποτελούν βασικό κίνητρο των καταναλωτών (Cooley και Lass 1998, Hinrichs 2000, Lea *et al.* 2006, Brown και Miller 2008, Cox *et al.* 2008, Guidi 2009, Lang 2010, Saltmarsh *et al.* 2011, Flora και Bregendahl 2012, Schlicht *et al.* 2014).

Σε ό,τι αφορά το προφίλ των καταναλωτών, η εικόνα δεν είναι τόσο ξεκάθαρη, καθώς συναντά κανείς άτομα από διαφορετικές κοινωνικές και εισοδηματικές ομάδες με διαφορετικά ερείσματα συμμετοχής. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για μια αδιαφοροποίητη ομάδα καταναλωτών. Η βιβλιογραφική επισκόπηση δίνει, ωστόσο, κάποια αδρά χαρακτηριστικά τους. Συγκεκριμένα, εμπειρικές έρευνες σε ΗΠΑ (Νέα Υόρκη, Μέριλαντ, Β.Καρολίνα, Αριζόνα), Αυστραλία (Μελβούρνη), Κίνα (Πεκίνο) και Ευρώπη (Γαλλία, Βρετανία, Ιταλία) σκιαγραφούν το προφίλ των συμμετεχόντων ως πιο πιθανόν να είναι γυναίκες (κυρίως γιατί αποτελούν το μέλος του νοικοκυριού που έχει επιφορτιστεί με την καθημερινή αγορά των τροφίμων και την προετοιμασία του φαγητού), νεαρής σχετικά ηλικίας, με εισοδήματα υψηλότερα του μέσου εθνικού όρου της χώρας τους και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, ενώ δεν λείπουν και οι αναφορές σε ενεργούς-πολιτικοποιημένους αστούς με υψηλό βαθμό συμμετοχής στα κοινά (O'Hara και Stagl 2001, Guthman *et al.* 2006, Bougherara *et al.* 2009, MacMillan *et al.* 2012).

Παρά τα κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά οφέλη, που τόσο emphaticά υποστηρίζει πλήθος εμπειρικών ερευνών, μια κριτική προσέγγιση της Κοινωνικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας, αλλά και γενικότερα των Εναλλακτικών Αγροτροφικών Δικτύων, επισημαίνει του κινδύνους που ελλοχεύουν και προοπτικά υπονομεύουν αυτήν την ίδια την αιεφόρο διάστασή τους. Από την πλευρά των παραγωγών και της συμβολής της ΚΥΓ στην τοπική αγροτική ανάπτυξη με την υποστήριξη της μικρής οικογενειακής γεωργίας και την ενσωμάτωση των μικρών εκμεταλλεύσεων στα τοπικά συστήματα παραγωγής, ένα βασικό ερώτημα που τίθεται είναι το κατά πόσο αυτές οι εκμεταλλεύσεις και μάλιστα των απομακρυσμένων σε σχέση με τα αστικά κέντρα αγροτικών περιοχών διαθέτουν πράγματι την απαραίτητη πληροφορία και τεχνογνωσία ώστε να προβούν σε ένα τέτοιο διάβημα. Κατά πόσο επίσης διαθέτουν τεχνικές και οργανωσιακές δεξιότητες ώστε να έρθουν σε επαφή και να δικτυωθούν (βλ. ηλεκτρονικές πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και επικοινωνίας) με τοπικές κοινότητες καταναλωτών. Στην ίδια κατεύθυνση της αγροτικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης των τοπικών δρώντων επισημαίνεται ο κίνδυνος υπόκρυψης και αποσόβησης όψεων κοινωνικών ανισοτήτων μέσω της απασχόλησης κάποιων συγκεκριμένων ομάδων εργαζομένων, όπως οι μετανάστες αγροεργάτες (χαμηλά αμειβόμενη και συχνά ανασφάλιστη εργασία) και οι γυναίκες, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης (αθέατη, μη αμειβόμενη εργασία). (Jarosz 2008, Tregear 2011).

Αντίστοιχα από την πλευρά των καταναλωτών, τίθεται ο προβληματισμός κατά πόσο έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε ένα δίκτυο ΚΥΓ (βλ. πληροφόρηση, γνώσεις του διαδικτύου) και δη τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, οι ηλικιωμένοι, οι μετανάστες και γενικότερα οι κοινωνικές ομάδες των μεγαλουπόλεων που πλήττονται από τις αποκαλούμενες «τροφικές ερήμους» (Shaw 2006). Εν κατακλείδι, είναι ένα ζήτημα προς συζήτηση κατά πόσο η κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία λειτουργεί ενδεχομένως ως ένα κλειστό «κλαμπ» ενήμερων-δικτυωμένων παραγωγών που απευθύνονται και συνεργάζονται με ενήμερους-δικτυωμένους καταναλωτές και αντίστροφα. Σε ό,τι αφορά τη διακυβέρνηση των εναλλακτικών αγροτροφικών δικτύων και τις κλίμακες μεταξύ του τοπικού και του εξω-τοπικού, θα μπορούσε κανείς να επισημάνει τους κινδύνους παγίδευσης τέτοιων εγχειρημάτων από

ισχυρές κοινωνικο-πολιτικές ελίτ και οικονομικά συμφέροντα που εκμεταλλεύονται τα ιδεώδη και τους συμβολισμούς της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας ιδιοποιούμενοι τα οφέλη (πολιτικά, ιδεολογικά, οικονομικά). Όμοια, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει τον κίνδυνο σφετερισμού της ιδέας και της φήμης της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας και της ανάγκης τόσο των παραγωγών (αναζήτηση νέων αγορών) όσο και των καταναλωτών (αναζήτηση ποιοτικών τροφίμων) προς ίδιο όφελος λειτουργώντας στην ουσία ως μεσάζοντες έμποροι των εν λόγω παραγωγών (Macias 2008, Jarosz 2008, Renting *et al.* 2012, Tregear 2011).

Σε κάθε περίπτωση, η ανάδυση νέων μορφών συνεργασίας παραγωγών-καταναλωτών και η εξάπλωση της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας διεθνώς ενισχύουν την άποψη ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται όλο και περισσότερο για την ποιότητα της τροφής και για τη συμμετοχή τους στα τοπικά αγροτροφικά συστήματα, παρακινούμενοι είτε από τη μεριά του παραγωγού είτε από αυτή του καταναλωτή.

Η ανάδυση της κοινοτικά στηριζόμενης παραγωγής στην Ελλάδα. Τα πρώτα καλάθια λαχανικών σε γειτονιές της Αθήνας.

Στην Ελλάδα η κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία, και γενικότερα τα Εναλλακτικά Αγροτροφικά Δίκτυα και άλλες συλλογικές κινήσεις γύρω από τα τοπικά αγροτροφικά συστήματα, όπως οι αστικοί λαχανόκηποι,ⁱⁱⁱ οι τράπεζες σπόρων και οι διανομές τροφίμων χωρίς μεσάζοντες εμφανίζονται πολύ πρόσφατα και οργανώνονται συστηματικά στις γειτονιές της πόλης υπό την πίεση της κρίσης. Όπως πολύ συχνά επισημαίνεται στην ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με τη μεταπολεμική εξέλιξη της οικογενειακής γεωργίας και των σχέσεων πόλης-υπαίθρου, οι δεσμοί μεταξύ αγροτικού και αστικού κόσμου στην ουσία δεν έχουν διαρραγεί στην Ελλάδα, καθώς η αγροτική έξοδος ήταν σχετικά πρόσφατη (σε σχέση με τις χώρες της παλιάς εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης), ενώ οι μετανάστες στην πόλη διατήρησαν σε σημαντικό βαθμό την οικογενειακή περιουσία στον τόπο καταγωγής. Κατ' αυτήν την έννοια, η επαφή με το χωριό, τη γεωργική γη και τα τοπικά τρόφιμα –θεωρούμενα στο φαντασιακό κόσμο των αστών καταναλωτών ασφαλή, γευστικά, σπιτικά, παραδοσιακά, κ.λπ.– ουσιαστικά δεν διακόπηκε. Η εμφάνιση μόλις το 2012 και η γρήγορη ανάπτυξη στη συ-

νέχεια εναλλακτικών δικτύων και αλληλέγγυων αγορών εν μέσω κρίσης (οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής) συνάδει γενικότερα με την ενίσχυση των κινήσεων πόλης. Κινήσεις πολιτών και συλλογικότητες εμφανίζονται δυναμικά διεκδικώντας –μεταξύ άλλων– την (επαν)οικειοποίηση των ελεύθερων δημόσιων χώρων για κοινωνικές χρήσεις και λειτουργίες (εξωραϊσμός και πρασίνισμα της πόλης, αστικές καλλιέργειες, αναψυχή και αθλητισμός, περιβαλλοντικές και εκπαιδευτικές λειτουργίες, κ.λπ.), καθώς και το δικαίωμα στην τροφή (ασφαλή και ποιοτική) για όλους τους πολίτες, ιδιαίτερα για τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες που έχουν τη μικρότερη πρόσβαση.

Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρούμε μετά το 2012 και την ταχύτατη εξάπλωση των δημοτικών λαχανόκηπων σε όλον τον ελλαδικό χώρο, ως το κυρίαρχο μοντέλο αστικής γεωργίας στη χώρα μας. Παράλληλα αναπτύσσονται δυναμικοί συλλογικοί-κοινοτικοί λαχανόκηποι μέσα από κινήματικές πρωτοβουλίες, όπως ο «Αγρός του Ελληνικού» στην Αττική και οι «ΠΕΡ.ΚΑ» στη Θεσσαλονίκη, ενώ δεν λείπουν αντίστοιχες αξιόλογες πρωτοβουλίες κινήσεων πολιτών σε δήμους και γειτονιές των πόλεων στο πλαίσιο της φυσιολατρίας και της ανάγκης επανασύνδεσης με τις κοινοτικές αξίες.^{iv} Μετά το αποκαλούμενο «κίνημα της πατάτας» (2012), αναδύονται επίσης σημαντικές πρωτοβουλίες διανομής τροφίμων από οργανωμένες συλλογικότητες σε δήμους και γειτονιές της πόλης, οι οποίες υπερασπίζονται τις αλληλέγγυες αγορές χωρίς μεσάζοντες και φέρνουν σε άμεση επαφή καταναλωτές και αγρότες παραγωγούς με συστηματικό τρόπο καθιερώνοντας μια νέα γεωγραφία των τροφίμων. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για τη δημιουργία κοινοτήτων ενεργών καταναλωτών που σε άμεση επαφή και συνέργεια με αγρότες παραγωγούς αντιπροσωπεύουν νέες εταιρικές μεταξύ πόλης και υπαίθρου, εισάγοντας και στη χώρα μας τις έννοιες της αλληλέγγυας γεωργίας και της κριτικής κατανάλωσης (Ανθοπούλου κ.ά 2013).

Η Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία (ή Κοινοτικά Στηριζόμενη Αγροτική Παραγωγή- ΚΟΣΑΠ) εγκαινιάζεται στην Ελλάδα σε μια πρωτόλεια μορφή μόλις το 2010-11 με την εθελοντική πρωτοβουλία των «Αγροναυτών», το πρώτο δίκτυο αγροτών βιοκαλλιεργητών της Αττικής και ομάδων καταναλωτών στην ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας. Οι πρώτες διανομές καλαθιών με λαχανικά ξεκινούν το 2012 με τρεις ομάδες καταναλωτών στο Χαλάνδρι (που παρα-

μένει από τις πιο δυναμικές ομάδες ΚΟΣΑΠ), τα Βριλήσσια και το Παγκράτι και 20-30 καλάθια εβδομαδιαίως ανά ομάδα. Στη συνέχεια οι ενδιαφερόμενοι καταναλωτές πολλαπλασιάζονται και οι διανομές επεκτείνονται σε πολλές γειτονιές της Αθήνας και γειτονικών δήμων. Σήμερα (αρχές 2015) λειτουργούν τέσσερις σταθερές ομάδες καταναλωτών στο Χαλάνδρι, την Αγία Παρασκευή, το Παγκράτι και το Θησείο ενώ μικρότερες παραδόσεις (πέντε καλάθια ανά διανομή, αντί των είκοσι κατ' ελάχιστον που είναι αναγκαία, αρκεί να είναι συνδυαστικές με άλλες κοντινές παραδόσεις) γίνονται και σε άλλες γειτονιές, όπως στη Κηφισιά, το Μαρούσι, την Ηλιούπολη, την Αργυρούπολη, τον Άλιμο, το Παλιό Φάληρο, τα Εξάρχεια, την Κυψέλη και στο Γκάζι. Βασικοί προμηθευτές είναι δύο δυναμικοί βιοκαλλιεργητές από την Αττική (Κιούρκα και Μαραθώνα), αλλά και κάποιοι βιοκαλλιεργητές από τη Λακωνία και την Αργολίδα που παραδίδουν κατόπιν παραγγελίας εσπεριδοειδή και ελαιόλαδο στο πλαίσιο της ΚΟΣΑΠ. Ο πληθυσμός των καταναλωτών που εφοδιάζονται το καλάθι σε μόνιμη βάση, αν και δεν έχει ακόμα σταθεροποιηθεί, υπολογίζεται στις 300 συμμετοχές εβδομαδιαία σύμφωνα με τα στοιχεία των δύο παραγωγών (περί τα 250 και 50 αντίστοιχα). «Γνωρίστε τους αγρότες για να ξέρετε από πού προέρχεται η τροφή σας. Γίνετε μέρος μιας διατροφικής επαναστασης!» προτρέπουν στο δικτυακό τους τόπο οι «Αγροναύτες».

Το καλάθι, στην πραγματικότητα μεγάλη λευκή οικολογική τσάντα που επιστρέφεται άδεια στην επόμενη παραλαβή, περιλαμβάνει ποικιλία εποχικών λαχανικών βιολογικής παραγωγής, οκτώ περίπου κιλών (έως δέκα κιλά ενίοτε) έναντι δέκα ευρώ (αρχές 2015). Σε αυτήν την πρώτη φάση λειτουργίας της ΚΟΣΑΠ, το αντίτιμο πληρώνεται στον παραγωγό με την παράδοση του εβδομαδιαίου καλαθιού και όχι εκ των προτέρων. Βασικός στόχος των «Αγροναυτών» είναι μελλοντικά τα καλάθια να προπληρώνονται στην αρχή της καλλιεργητικής σεζόν, όπως τυπικά συμβαίνει σε ένα

δίκτυο ΚΥΓ, ώστε παραγωγοί και καταναλωτές να μπορούν να απολαμβάνουν πλήρως τα οφέλη του συστήματος αυτού. Οι παραδόσεις γίνονται απογευματινές και βραδινές ώρες σε συγκεκριμένους τόπους και ώρες, όπου έχουν επιβεβαιώσει οι καταναλωτές στον παραγωγό την παραλαβή του από την προηγούμενη μέσω ηλεκτρονικού μηνύματος (sms ή e-mail).

Σύμφωνα με στοιχεία έρευνας (Κεχαγιά 2014) που διεξήχθη σε καταναλωτές του δικτύου των Αγροναυτών σε δέκα περιοχές ΚΟΣΑΠ (Χαλάνδρι, Παγκράτι, Πετράλωνα, Κουκάκι, Κυψέλη, Μοσχάτο, Ζωγράφου-Ηλύσια, Θησείο, Αργυρούπολη και Εξάρχεια),² το προφίλ των καταναλωτών προσομοιάζει με αυτό που απαιτείται και στη διεθνή βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα, σε σύνολο 75 ατόμων που αποκρίθηκαν στο ερωτηματολόγιο της έρευνας απαντώνται:

α) νέοι ηλικιακά καταναλωτές, και σε κάθε περίπτωση ενεργός πληθυσμός, καθώς οι περισσότεροι εντοπίζονται στις ηλικιακές κατηγορίες 36-45 έτη (46,7%) και 46-55 έτη (25,3%),

β) άτομα υψηλού μορφωτικού επιπέδου, καθώς η πλειονότητα διαθέτει πτυχίο ανώτερου ή ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος (73,3%) ενώ κάποιοι έχουν επίσης ολοκληρώσει μεταπτυχιακές ή διδακτορικές σπουδές (10,7%),

γ) νοικοκυριά μεσαίων και χαμηλών εισοδημάτων καθώς περισσότερα από τα μισά (56%) διαθέτουν κα-

Σχήμα 1. Το προφίλ καταναλωτών ΚΥΓ στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας. Φωτογραφικό αρχείο: Θ.Ανεμος- Αγροναύτες
Πηγή: Ανθοπούλου κ.ά. (2014)

θαρό μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα της τάξης των 1.000 έως 2.000 ευρώ και 33,3% λιγότερο από 1.000 ευρώ,

δ) ευαισθητοποιημένοι καταναλωτές και εξοικειωμένοι με τα βιολογικά προϊόντα, καθώς ένα μεγάλο μέρος των ερωτώμενων (84%) απάντησε ότι επέλεγε βιολογικά τρόφιμα για τη διατροφή τους σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και πριν ενταχθεί στο δίκτυο της ΚΟΣΑΠ.

Σε ό,τι αφορά τα κίνητρα ένταξης των καταναλωτών σε μια ομάδα ΚΟΣΑΠ, φαίνεται ότι ο οικονομικός παράγοντας δεν είναι ο πιο σημαντικός στην ιεράρχηση, εμπειρικό εύρημα το οποίο, όπως ήδη επισημάνθηκε, καταγράφεται και στη διεθνή βιβλιογραφία. Σύμφωνα με την Κεχαγιά (2014) μεγάλος αριθμός των ερωτηθέντων (61,3%) προτάσσει ως βασικό κίνητρο προμήθειας καλαθιού από την ΚΟΣΑΠ, σε σχέση με τις συμβατικές αγορές (σούπερ μάρκετ, λαϊκές αγορές), την καλύτερη ποιότητα που διαθέτουν τα λαχανικά των βιοκαλλιεργητών. Ακολουθούν με σχετική απόσταση: η χαμηλότερη τιμή των προϊόντων του καλαθιού από ομοειδή τρόφιμα στις βιολογικές λαϊκές (36%) και η διάθεσή τους να υποστηρίξουν τις ομάδες ΚΟΣΑΠ, καθώς και τους μικρούς Έλληνες παραγωγούς στο πλαίσιο μιας πολιτικής ιδεολογίας (2,7%).

Στο ερώτημα αν «η οικονομική κρίση σας ώθησε να ενταχθείτε σε μία ομάδα ΚΟΣΑΠ», γίνεται φανερό πως η απάντηση ήταν αρνητική, αφού το 53,4% δήλωσε «καθόλου» έως «όχι πολύ», ενώ μόλις το 12% παραδέχτηκε πως ήταν ένας σημαντικός λόγος συμμετοχής στο δίκτυο. Τουναντίον, τα ζητήματα στα οποία οι Έλληνες καταναλωτές έδειξαν να διαφοροποιούνται ως προς την ιεράρχηση των κινήτρων σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας είναι αυτά της προστασίας του περιβάλλοντος και της υποστήριξης της γεωργίας των εγγύς περιφερειακών περιοχών. Στη συγκεκριμένη έρευνα τα ζητήματα αυτά ήταν τα λιγότερο σημαντικά για τους καταναλωτές, γεγονός το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευτεί από τη γενικότερη απουσία περιβαλλοντικής κουλτούρας στην Ελλάδα σε ό,τι έχει να κάνει με τις διαδικασίες γεωργικής παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων (καλές γεωργικές πρακτικές, μείωση τροφομιλίων, κ.λπ.).

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από την περαιτέρω διερεύνηση αντιλήψεων και πρακτικών παραγωγών και καταναλωτών μέσω συνεντεύξεων σε βασικούς πληροφορητές του δικτύου των «Αργοναυτών»³

(Οκτώβριος 2014). Πράγματι, παρά την οικονομική κρίση και τη φτωχοποίηση των νοικοκυριών, ιδιαίτερα των αστικών, η συμμετοχή των καταναλωτών σε δίκτυο ΚΥΓ δεν γίνεται καταρχήν για λόγους οικονομίας και ελάφρυνσης του οικογενειακού προϋπολογισμού σε δαπάνες διατροφής. Υπάρχουν καταναλωτές από όλα τα κοινωνικά στρώματα «Έχουμε καταναλωτές απ' όλα τα στρώματα και ηλικίες, νέα ζευγάρια, άνθρωποι με μικρά παιδιά, ηλικιωμένοι, μεσαία εισοδήματα και φτωχοί... όχι όμως πλούσιους [...]» [Αθανασία, συντονίστρια παραγγελιών του βιοκαλλιεργητή].

Αυτό που οι καταναλωτές αναζητούν κατά κύριο λόγο είναι ασφαλή και ποιοτικά τρόφιμα σε προσιτή τιμή, δηλαδή τη βελτιστοποίηση της σχέσης κόστους-ωφέλειας σε μια φάση όπου η κρίση οδήγησε γενικότερα σε αναστοχασμό του μοντέλου κατανάλωσης και εξορθολογισμό του οικογενειακού καλαθιού. «Με το καλάθι των λαχανικών αρχίζουμε ν' αλλάζουμε συνήθειες στο σπίτι. Μαθαίνουμε να τρώμε πιο υγιεινά, εδώ έχουμε ποικιλία λαχανικών [...] παλιά στο σούπερ μάρκετ ξελογιαζόμασταν, παίρναμε ένα σωρό άχρηστες τροφές επειδή μας γυάλιζαν στο μάτι και πολλά τα πετούσαμε... και δεν μας ένοιαζε κιόλας. Τώρα παίρνουμε τα απαραίτητα της εβδομάδας και επειδή το καλάθι έχει μπόλικο πράγμα και δεν προλαβαίνουμε να τα καταναλώσουμε δίνουμε και σε κανέναν γείτονα, στους γονείς μας, τίποτα δεν πετιέται πια» [μέλος ΚΟΣΑΠ, γυναίκα, 48 ετών].

Ένα σημαντικό στοιχείο που επίσης προκύπτει από την επιτόπια έρευνα είναι η αλληλεπίδραση παραγωγού και καταναλωτών αφενός από την πρόσωπο-με-πρόσωπο επαφή κατά τη διανομή του καλαθιού και αφετέρου από τις επισκέψεις στο κτήμα του παραγωγού και τη διοργάνωση οικογιορτών. «Εδώ ξέρω από πού παίρνω, μιλώ με τον παραγωγό, μαθαίνω καινούρια πράγματα π.χ., δεν ήξερα τα χλωρά σκόρδα» [μέλος ΚΟΣΑΠ, γυναίκα 42 ετών]. «Τις προάλλες πήγαμε στο κτήμα του καλλιεργητή στα Κιούρκα, είναι μια ωραία εκπαιδευτική διαδικασία με τα παιδιά, μια ωραία σχέση με τον παραγωγό, τη γη, το χωράφι [...]». Το καλάθι του παραγωγού μου μοιάζει πολύ έξυπνη ιδέα. Έχεις τη λαχαναγορά στα πόδια σου χωρίς να περιμένεις στις ουρές του σούπερ μάρκετ» [άνδρας ΚΟΣΑΠ, 42 ετών].

Μια πρώτη αποτύπωση της δυναμικής της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας δείχνει ότι το ενδιαφέρον των καταναλω-

τών εστιάζει κυρίως στην αναζήτηση φρέσκων, υγιεινών και ασφαλών τροφίμων για τα οποία γνωρίζει τον τόπο προέλευσης και τον παραγωγό έναντι των συμβατικών τροφίμων του λιανικού εμπορίου. Με άλλα λόγια, η συμμετοχή σε μια ομάδα ΚΟΣΑΠ δεν αντικατοπτρίζει την (υπαρκτή) ανάγκη ανακούφισης του οικογενειακού προϋπολογισμού εξαιτίας της κρίσης (απουσία μεσαζόντων), αλλά την αλλαγή καταναλωτικού προτύπου και τη διάθεση εξορθολογισμού του οικογενειακού καλαθιού σε τρόφιμα (βελτιστοποίηση σχέσης κόστους-ωφέλειας, ελαχιστοποίηση σπατάλης).

Συμπέρασμα- Συζήτηση

Η ανάπτυξη διεθνώς της Κοινοτικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας ως μιας εναλλακτικής μορφής αγροτροφικού δικτύου είναι αποτέλεσμα διεργασιών συνυφασμένων τόσο με τα φαινόμενα αγροτικής αναδιάρθρωσης (οικονομική διαφοροποίηση, αλλαγές στη γεωργία, κοινωνική ανασύνθεση, περιβαλλοντικές μεταβολές), ιδιαίτερα στις περιφερειακές αγροτικές περιοχές (εντονότερες πιέσεις της αστικοποίησης), όσο και της ποιοτικής στροφής της κατανάλωσης προς τα τοπικά συστήματα τροφίμου. Οι αγρότες αναζητούν νέους καινοτόμους τρόπους παραγωγής και απευθείας διάθεσης του προϊόντος σε κοντινές αγορές, ενώ οι αστοί καταναλωτές στρέφονται στα μικρά δίκτυα τοπικών τροφίμων και στη γεωργία της γειτονικής περιοχής. Πέρα όμως από την ποιότητα και την ασφάλεια των τροφίμων, τους καταναλωτές ενδιαφέρει επίσης η οικοδόμηση μιας σχέσης εμπιστοσύνης με τον παραγωγό, και μέσω αυτού να έρθουν σε επαφή με τις αγροτικές αξίες, να συμβάλλουν στη διατήρηση του περιβάλλοντος (βιολογική καλλιέργεια, μείωση τροφομιλιών⁴) και να συμμετέχουν σε μια τοπική κοινότητα όπου τους συνδέουν κοινές ιδεολογίες και αντιλήψεις. Οι τάσεις αυτές συνυφαίνονται μέσα στους δημόσιους λόγους (πολιτικούς και επιστημονικούς) γύρω από τα τοπικά συστήματα τροφίμων, φέρνοντας το ζήτημα της τροφής και της επισιτιστικής ασφάλειας των πόλεων στην ατζέντα των δημόσιων πολιτικών στο πλαίσιο του αστικού αγροτροφικού σχεδιασμού (Pothukuchi και Kaufman 1999). Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές διεργασίες αντανakλούν το αυξανόμενο κοινωνικό αίτημα για (επανα)τοπικοποίηση των αγροδιατροφικών συστημάτων και (επαν)οικειοποίηση των διαιτητικών μας προτύπων (Ανθοπούλου κ.ά. 2013).

Στην Ελλάδα η κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία ανακαλύπτεται πολύ πρόσφατα και εν μέσω κρίσης Το πρώτο δίκτυο παραγωγών-καταναλωτών στην Αττική (2012), οι «Αγροναύτες», καταγράφει κυρίως νέους ηλικιακά και μορφωμένους καταναλωτές, οι οποίοι προμηθεύονται το εβδομαδιαίο καλάθι φρέσκων λαχανικών όχι για λόγους οικονομικής ελάφρυνσης σε δαπάνες για τρόφιμα, αλλά πρωτίστως από ανησυχία για την ποιότητα της τροφής που βάζουν στο οικογενειακό τραπέζι. Φαίνεται πώς η πρόσφατη οικονομική κρίση δεν επηρέασε ευθέως τις καταναλωτικές συμπεριφορές αυτών των νοικοκυριών, με την έννοια της άμεσης περικοπής της οικογενειακής δαπάνης στα βασικά τρόφιμα. Την επηρέασε εμμέσως με τη βελτίωση της ποιότητας της όλης οικογενειακής διαίτας (φρέσκα, εποχικά, βιολογικά) και κατ' αυτόν τον τρόπο με τη βελτίωση της σχέσης κόστους-ωφέλειας (φτηνότερα από τα αντίστοιχα των συμβατικών δικτύων διανομής). Με άλλα λόγια, η κρίση οδήγησε σε αναστοχασμό του όλου μοντέλου κατανάλωσης (μείωση σπατάλης σε άχρηστη και χαμηλής διατροφικής αξίας τρόφιμα), παράλληλα με την ενεργοποίηση της κοινωνίας των πολιτών για τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην τροφή και την αποκαλούμενη «τροφική δικαιοσύνη» (Gotlieb και Joshi 2013, Renting *et al.* 2012).

Αν και διανύει ακόμα μια πρώτη φάση, όπου οι καταναλωτές δεν προπληρώνουν προς το παρόν το καλάθι της σεζόν ώστε να μοιράζονται με τους παραγωγούς ευθύνες, κινδύνους και οφέλη και να συμμετέχουν κατ' αυτήν την έννοια ενεργά στη διαδικασία παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων, η Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία δείχνει να κερδίζει έδαφος ενώ εξαπλώνονται οι ομάδες ΚΟΣΑΠ σε γειτονίες της Αθήνας και δειλά και στη Θεσσαλονίκη. Όπως εξάλλου εξαπλώνονται και άλλες μορφές εναλλακτικών, αλληλέγγυων και τοπικών δικτύων αγροτροφίμου με προεξέχουσα την αστική γεωργία και τις «χωρίς μεσάζοντες» διανομές τροφίμου. Φαίνεται πως οι καταναλωτές στην Ελλάδα, εξοικειωμένοι να προμηθεύονται τρόφιμα μέσω προσωπικών τους γνωριμιών και άτυπων δικτύων (συγγενών, συγχωριανών, γνωστών τους προσώπων) και έχοντας σχετικά διατηρήσει πολιτισμικές αναφορές και δεσμούς με τον αγροτικό χώρο, ενστερνίζονται αυτές τις καινοφανείς μορφές αλληλέγγυας γεωργίας. Ωστόσο, αυτό που διαφοροποιείται είναι ότι θα πρέπει να μετακινηθούν από το ατομικό επίπεδο (προσωπικά δίκτυα αγοράς) στο συλλογικό, το

οποίο αντιπροσωπεύει η κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία. Να μετακινηθούν, κατ' επέκταση, σε περισσότερο συμμετοχικές στάσεις και αντιλήψεις για την παραγωγή και την κατανάλωση τροφίμου. Κατ' αυτόν τον τρόπο το καλάθι θα αντανάκλα πράγματι την ενεργό συμμετοχή παραγωγών και καταναλωτών σε μια κοινότητα πολιτών που ενδιαφέρονται για το περιβάλλον, τη δημόσια υγεία, την ποιότητα των τοπικών τροφίμων, τη διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας στις περιφερειακές περιοχές, την ενεργό στήριξη των μικρών γεωργών (Παρταλίδου 2014α), τις αξίες του κοινοτισμού. Στη συλλογιστική αυτή, το καλάθι θα αντανάκλα ιδιωτικά και δημόσια αγαθά αποτυπώνοντας για άλλη μια φορά την αποκαλούμενη πολυλειτουργικότητα της γεωργίας και του αγροτικού χώρου.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Allaire, G. (2011) « Petits agriculteurs et marchés locaux dans le contexte de la politique européenne de la qualité, Parlement Européen-DG Politiques Internes de l'Union- Agriculture et Développement Rural » (διαθέσιμο από την ιστοσελίδα http://ec.europa.eu/agriculture/quality/policy/quality-package-2010/index_en.htm).
- Ballingall, J. και Winchester, N. (2010) "Food Miles: Starving the Poor?", *World Economy* 33: 1201–1217. doi: 10. 1111/j.1467-9701.2010.01270.x.
- Bougherara, D., Grolleau, G. και Mzoughi, N. (2009) "Buy local, pollute less: What drives households to join a community supported farm?", *Ecological Economics* 68: 1488-1495.
- Brown, C. και Miller, S. (2008) "The impacts of local markets: a review of research on farmer's markets and Community Supported Agriculture (CSA)", *American Journal of Agricultural Economics* 90(5):1296-1302.
- Cooley J.P. και Lass, D.A. (1998) "Consumer Benefits from Community Supported Agriculture Membership", *Review of Agricultural Economics* 20(1): 227-237.
- Cox, R., Holloway, L., Venn, L., Dowler, L. Hein, R. J., Kneafsey, M. και Tuomainen, H. (2008) "Common ground? Motivations for participation in a community-supported agriculture scheme", *Local environment* 13(3): 203–218.
- Feenstra, G. (1997) "Local food systems and sustainable communities", *American Journal of Alternative Agriculture*, 12(1): 28-36.
- Flora, C.B. και Bregendahl, C. (2012) "Collaborative Community-supported Agriculture: Balancing Community Capitals for Producers and Consumers", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 19(3):329-346.
- Goodman, D. (2003) "The quality 'turn' and alternative food practices: reflections and agenda", *Journal of Rural Studies*, 19(1): 1-7.
- Gotlieb, R and Joshi, A. (2013) *Food Justice*, The MIT Press.
- Grey, M.A. (2000) "The industrial food stream and its alternatives in the United States: an introduction", *Human Organization*, 2:14-150.
- Guidi, F. (2009) «Filiere corta: percorsi di innovazione tecnici, organizzativi e sociali nella gestione strategica delle nicchie. Esperienze in Toscana e in Provenza», [Dissertation thesis], Alma Mater Studiorum Università di Bologna. Dottorato di ricerca in Cooperazione internazionale e politiche per lo sviluppo sostenibile, 21 Ciclo. DOI 10.6092/unibo/amsdottorato/2058.
- Hayden, J. και Buck, D. (2012) "Doing community supported agriculture: Tactile space, affect and effects of membership", *Geoforum* 43:332-341.
- Hinrichs, C.C. (2000) "Embeddedness and local food systems: notes on two types of direct agricultural market»" *Journal of Rural Studies* 16:295-30.
- Ilbery, B. και Kneafsey, M. (1998) "Product and place European", *Urban and Regional Quality Studies*, 5(4):329 341.
- Jarosz, L. (2008) "The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas", *Journal of Rural Studies* 24:231–244.
- Lang, B.K. (2010) "The Changing Face of Community-Supported Agriculture", *Culture & Agriculture* 32(1):17-26.
- Lea, E., Phillips, J. Ward, M. και Worsley, A. (2006) "Farmers' and Consumers' Beliefs About Community-Supported Agriculture in Australia: A Qualitative Study", *Ecology of Food and Nutrition* 45(2): 61-86.
- Macias, T. (2008) "Working towards a just, equitable, and local food system: The social impact of Community-Based Agriculture", *Social Science Quarterly*, 89(5): 1087-1101.
- MacMillan Uribe, A.L., Winham, D.M. και Wharton, C.M. (2012) "Community supported agriculture membership in Arizona. An exploratory study of food and sustainability behaviours", *Appetite* 59:431-436.
- McLaughlin, P. και Merrett, C. (2002) "Community Supported Agriculture: Connecting Farmers and Communities for Rural Development", *Rural Research Report*, 13(10): 1-8.
- Muchnick, J. (2010) "Localised agr-food systems: concepts development and diversity of situations", *Sviluppo locale*, 14(35): 3-20.
- Murdoch, J., Marsden, T. και Banks, J., (2000) "Quality, nature and embeddedness: some theoretical considerations in the context of the food sector", *Economic Geography*, 76(2): 107-125.
- O'Hara, S.U. και Stagl, S. (2001) "Global Food Markets and Their Local Alternatives: A Socio-Ecological Economic Perspective", *Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies* 22(6):533-554.
- Pothukuchi, K. και Kaufman, J.L. (1999) "Placing the food system on the urban agenda: The role of municipal institutions in food systems planning", *Agriculture and Human Values* 16: 213–224.
- Renting, H., Marsden, T. και Banks, J. (2003) "Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development", *Environment and Planning A*, 35: 393-411.
- Renting, H., Schermer, M. και Rossi, A. (2012) "Building Food Democracy: Exploring Civic Food Networks and Newly

- Emerging Forms of Food Citizenship”, *Intl. Jnl. of Soc. of Agr. & Food*, 19(3): 289-307.
- Saltmarsh, N., Meldrum, J. και Longhurst, N. (2011) “The impact of community supported agriculture. The final report of Provenance’s evaluation for the Soil Association’s project to support CSA” (διαθέσιμο από την ιστοσελίδα <http://www.soilassociation.org/LinkClick.aspx?fileticket=13kfHnNhvxg%3D&tabid=373>).
- Schlicht, S., Volz, P. και Le Gallic, T. (2014) “Community Supported Agriculture: An overview of characteristics, diffusion and political interaction in France, Germany, Belgium and Switzerland” (διαθέσιμο από την ιστοσελίδα <http://www.agronauten.net/wp-content/uploads/2014/03/Community-Supported-Agriculture-An-overview-of-characteristics-diffusion-and-political-interaction-in-France-Germany-Belgium-and-Switzerland.pdf>).
- Shaw, H. (2006) “Food Deserts: Towards the Development of a Classification”, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 88(2): 31–247.
- Tregear, A. (2011) “Progressing knowledge in alternative and local food networks: Critical reflexions and a research agenda”, *Journal of Rural Studies*, 27: 419-430.
- Weatherell, C., Tregear, A. και Allinson, J. (2003) “In search of the concerned consumer: UK public perceptions of food, farming and buying local”, *Journal of Rural Studies*, 19:233-244.
- Whatmore, S., Stassart, P. και Renting, H. (2003) “What’s alternative about alternative food networks? Guest editorial”, *Environmental and Planning A*, 35: 389-391.

Ελληνόγλωσση

- Ανθοπούλου, Θ., Παρταλίδου, Μ. και Κεχαγιά, Β. (2014) «Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία. Βραχείες αλυσίδες διανομής τροφίμου και νέες αλληλέγγυες εταιρικές μεταξύ πόλης και υπαίθρου». Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο 10ο Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας. *Η Γεωγραφία στην Εποχή της Κρίσης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 22-24 Οκτωβρίου.
- Ανθοπούλου, Θ., Παρταλίδου, Μ., Νικολαΐδου, Σ., Κολοκούρης, Ο. και Μωυσίδης, Α. (2013) *Αστική Γεωργία. Κοινωνική ένταξη και Βιώσιμη Πόλη. Μελέτη δύο αστικών δημοτικών αγροκηπίων (Δήμοι Θέρμης και Αλεξανδρούπολης)*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο- ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 330 σελ.
- Κεχαγιά, Β. (2014) *Αλληλέγγυες συμπράξεις γεωργών και καταναλωτών. Η περίπτωση της Κοινωνικά Στηριζόμενης Αγροτικής Παραγωγής (ΚΟ.Σ.Α.Π.) στην Αττική*. Πτυχιακή Διατριβή, Τομέας Αγροτικής Οικονομίας, Τμήμα Γεωπονίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κεχαγιά Β. και Παρταλίδου, Μ. (2014) «Αλληλέγγυες συμπράξεις γεωργών- καταναλωτών. Η περίπτωση της Κοινωνικά Στηριζόμενης Αγροτικής Παραγωγής (ΚΟ.Σ.Α.Π.) στην Αττική». 13ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Ο ρόλος του αγροτικού τομέα στην παρούσα κρίση. Αθήνα 21-22 Νοεμβρίου (πρακτικά υπό έκδοση).
- Muchnik, J. και Ανθοπούλου, Θ. (2013) «Τοπικοποιημένα Αγροδιατροφικά Συστήματα (SYAL) και αγροτική ανάπτυξη:

ένα νέο παράδειγμα», στο Ανθοπούλου, Θ. (επιμ.), *Περί εντοπιότητας και ιδιοκτησίας των τροφίμων. Μια εδαφική προσέγγιση των αγροτικών περιοχών*, Αθήνα: Gutenberg, 35-53.

- Παρταλίδου, Μ. (2014) *Επανακτώντας τη ‘χαμένη σχέση’ με τη γη και τα τρόφιμα*. Ερευνητικό έργο στο πλαίσιο της Δράσης «Ενίσχυση ερευνητών στη βαθμίδα του Λέκτορα». Τελική έκθεση αποτελεσμάτων. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Woods, M. (2011) *Γεωγραφία της Υπαιθρου. Διαδικασίες, αποκρίσεις και εμπειρίες αγροτικής αναδιάρθρωσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για την «κυρίαρχη τάση πολιτικής στη γεωργία από τη δεκαετία του 1940 έως τα μέσα του 1980 με σκοπό την αύξηση της γεωργικής παραγωγής. Περιλαμβάνει εντατικοποίηση και εκβιομηχάνιση της γεωργίας, την εισαγωγή αγροχημικών, την εξειδίκευση καλλιέργειών κ.λπ. με την έντονη υποστήριξη των κρατικών επιδοτήσεων» (Woods 2011: 107).
2. Η έρευνα διεξήχθη την άνοιξη 2014 στους τόπους συνάντησης παραγωγού και καταναλωτών σε γειτονίες της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας με τη χρήση ερωτηματολογίων που απευθύνθηκαν στους καταναλωτές. Το σύνολο των απαντημένων και επεξεργασμένων συνεντεύξεων ανέρχεται στα 75 (βλ. περισσότερα σχετικά με τη μεθοδολογία και τα αποτελέσματα της έρευνας στους καταναλωτές στο Κεχαγιά (2014) και Κεχαγιά και Παρταλίδου (2014).
3. Τα ποσοτικά στοιχεία της έρευνας της Κεχαγιά (2014) διερευνήθηκαν περαιτέρω με συμμετοχική παρατήρηση και ανάλυση περιεχομένου ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων σε πληροφορητές- κλειδί στην ΚΟΣΑΠ Χαλανδρίου. Συγκεκριμένα ερωτήθηκαν παραγωγοί του δικτύου (δύο άτομα), συντονιστές του δικτύου από πλευράς των παραγωγών και των καταναλωτών (δύο άτομα) και καταναλωτές (τρία άτομα) (έρευνα σε εξέλιξη).
4. Δηλαδή η απόσταση που διανύουν ταξιδεύοντας τα τρόφιμα από το χωράφι μέχρι το πιάτο του καταναλωτή (Ballingall and Winchester 2010).

Διακτακοί τόποι

- i. <http://www.joaa.net/english/teikei.htm>
- ii. <http://www.reseau-amap.org/amap.php>
- iii. <http://www.localit.gr/archives/tag/%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%BB%CE%B1%CF%87%CE%B1%CE%BD%CF%8C%CE%BA%CE%B7%CF%80%CE%BF%CF%82>
- iv. <http://agroselliniko.blogspot.gr/>, <http://perka.org/>
- v. <http://agronaftes.blogspot.gr/>